

Εισαγωγή:

Το θεωρητικό και αναλυτικό πλαίσιο

Η ελληνική «Ostpolitik», δηλαδή το άνοιγμα που έκανε η Ελλάδα προς τις κομμουνιστικές χώρες την εποχή του Ψυχρού Πολέμου, αποτέλεσε ένα κομβικό κεφάλαιο στις διεθνείς σχέσεις της εποχής, παρότι παραμένει terra incognita (άγνωστη γη) στην ευρωπαϊκή ιστορία. Ο όρος Οστπολιτκ (Ostpolitik), στην κυριολεξία, σημαίνει «ανατολική πολιτική» και αναφέρεται στην πολιτική των σχέσεων με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης της Σοβιετικής Ένωσης. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, η Ostpolitik σχεδόν ταυτίστηκε με την Ύφεση (détente) στην πολιτική απέναντι στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, βάσει της αποδοχής της μεταπολεμικής διαίρεσης της ηπείρου και της προσπάθειας για μια διευθέτηση της συνύπαρξης στον κόσμο των Μπλοκ.

Ο όρος Ostpolitik έγινε κυρίως διάσημος χάρη στην ανατολική πολιτική του Βίλλυ Μπραντ. Μετά τον Οκτώβριο του 1969, ο Μπραντ ως Γερμανός καγκελάριος εγκαινίασε την πολιτική της επαναπροσέγγισης της Ανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης της Ανατολικής Γερμανίας (Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας – Λ.Δ.Γ.), που ήταν ο μεγαλύτερος εχθρός της Δυτικής Γερμανίας (Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας – Ο.Δ.Γ.). Μολονότι σήμερα θεωρείται ότι η Ostpolitik του Μπραντ άνοιξε τον δρόμο για την επανανοποίηση της Ευρώπης, εκείνη την εποχή το όραμά του δεν επαινέθηκε ομόφωνα. Απεναντίας, η Ostpolitik ήταν μια εξαιρετικά αμφιλεγόμενη εξωτερική πολιτική δυνάμενη να προκαλέσει εντάσεις, δεδομένου ότι αφορούσε ένα από τα κυριότερα εθνικά συμφέροντα της Δυτικής Γερμανίας: την επανένωση της Γερμανίας και την παράδοση των πρώην ανατολικών περιοχών της σε τρίτες χώρες (Bierling, 1999, σελ. 171-217).

Η Ostpolitik θεωρήθηκε το μέσο για την επίτευξη της «Ύφεσης». Ο όρος Ύφεση, στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο, αναφέρεται στη συνύπαρξη κρατών με διαφορετικά κοινωνικά και πολιτικά συστήματα, συγκεκριμένα των χωρών του ΝΑΤΟ και του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Πιο συγκεκριμένα, στη δεκαετία του 1960 η διαίρεση της ευρωπαϊκής ηπείρου δεν μπορούσε πια

να θεωρείται προσωρινή. Σε αυτό το πλαίσιο, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης άρχισαν να αναζητούν τρόπους να προωθήσουν την ύφεση, να καθιερώσουν επαφές με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και να περιορίσουν τις στρατιωτικές εντάσεις, προκειμένου να ενισχύσουν τα οφέλη του εμπορίου και να χαλαρώσουν τον έλεγχο του Κρεμλίνου στα κράτη-δορυφόρους του.

Η κορύφωση της Ύφεσης επήλθε με την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ Γερμανών και Σοβιετικών στις αρχές της δεκαετίας του 1970, τη συμπεριληψη των δύο γερμανικών κρατών στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών το 1973 και την Τελική Πράξη του Ελσίνκι το 1975. Κάποιοι μελετητές πιστεύουν πως η Ύφεση είχε ξεκινήσει νωρίτερα, στη λεγόμενη «Εποχή Χρυσού» το 1953-1965, μετά τις κρίσεις του Βερολίνου και της Κούβας, οι οποίες επέτειναν τον κίνδυνο ενός πυρηνικού πολέμου εκ παραδρομής και επέσπευσαν μια σιωπηρή συμφωνία για ισορροπία στο διεθνές σύστημα και στην παγκόσμια κούρσα των πυρηνικών εξοπλισμών (Graf, Gulstorff, Lomellini, Stoilova & Zaccaria, 2011).

Στο σοβιετικό αφήγημα για την Ύφεση, δύο ιστορικά επεισόδια είναι ιδιαίτερα σημαντικά: η Συνθήκη Απαγόρευσης Πυρηνικών Δοκιμών του 1963 και η βελτίωση των σχέσεων Γαλλίας και Σοβιετικής Ένωσης μετά το 1966 και την αποχώρηση της Γαλλίας από το ΝΑΤΟ. Υπό την ηγεσία του προέδρου Σαρλ ντε Γκωλ, η Γαλλία όντως εισήγαγε ως πρωτοπόρος την Ύφεση από τη δεκαετία του 1960, εν μέρει για να επιδείξει και την ανεξαρτησία της από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Όμως κατά την άποψη των Σοβιετικών, η κεντρική ιδέα της Ύφεσης ήταν η ισχύς του σοσιαλισμού στο οικονομικό, το πολιτικό, το επιστημονικό και το στρατιωτικό πεδίο, η οποία και ανάγκασε τα «ιμπεριαλιστικά κράτη» να εγκαταλείψουν τη στρατηγική του Ψυχρού Πολέμου και να χαράξουν πορεία φιλικής συνύπαρξης. Η Ύφεση, έτσι, ήταν το αποτέλεσμα της αλλαγής συσχετισμών στο διεθνές πολιτικό σκηνικό προς όφελος της Σοσιαλιστικής Συμμαχίας (Jahn, 1983, σελ. 67-90).

Τόσο η Ύφεση όσο και η Ostropolitik συσχετίστηκαν με τις δραματικές αλλαγές στην παγκόσμια πολιτική την εποχή του Ψυχρού Πολέμου γιατί επιστράτευσαν τη συμμετοχή και τη διαπραγμάτευση, παρά την αντιπαράθεση. Οι παγιωμένες πραγματικότητες, όπως η διχοτόμηση της Γερμανίας, που μέχρι τότε αποτελούσε ακρογωνιαίο λίθο του Συμφώνου της Βαρσοβίας, ξαφνικά μετατράπηκαν σε αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Κατά την πολύ εντυπωσιακή περιγραφή μιας ιστορικού, η Ύφεση ανάγκασε και τις δύο πλευρές του Ψυχρού Πολέμου να διαχειριστούν το αντίπαλο δέος, να δια-

πραγματευτούν με τον «διάβολο». Για διαφορετικούς λόγους, και οι δύο πλευρές επιζητούσαν το έπαθλο της πιο ειρηνικής συνύπαρξης και έπρεπε αμφότερες να κάνουν υποχωρήσεις για να το κατακτήσουν (Sarotte, 2001, σελ. 5-6).

Κατά τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Ανατολικής Ευρώπης από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, όπως αναλύονται σε αυτό το βιβλίο, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι ο όρος *Ostpolitik* όπως έχει εννοηθεί στη βιβλιογραφία, βρίσκει ατελή εφαρμογή στην ελληνική περίπτωση. Το διστακτικό άνοιγμα της Ελλάδας προς το Κομμουνιστικό Μπλοκ στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 συνδέεται μόνο εν μέρει με την έννοια της *Ostpolitik*.

Οι φόβοι των δυτικοευρωπαϊκών χωρών για την ασφάλειά τους, οι οποίοι τις ώθησαν να επιζητήσουν την ειρηνική συνύπαρξη με τους κομμουνιστές εχθρούς, αποτελούσαν ελληνικό προβληματισμό μόνο κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960.

Η *Ostpolitik* της Ελλάδας την εποχή της χούντας, το 1967-1974, ιδιαίτερα μετά το 1969, ήταν ιδιόμορφη και μοναδική. Η *Ostpolitik* της χούντας υπηρέτούσε κυρίως την προπαγάνδα και, παρά τα προσχήματα και τις διάφορες κινήσεις εντυπωσιασμού, απείχε πολύ από την έννοια της εξωτερικής πολιτικής που σχεδίασαν και υλοποίησαν ρεαλιστές και οραματιστές πολιτικοί όπως ο Βίλλυ Μπραντ και ο Σαρλ ντε Γκωλ.

Η αληθινή πολιτική επαναπροσέγγισης την οποία ακολούθησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 δεν είχε τον χαρακτήρα της δυτικοευρωπαϊκής *Ostpolitik*. Παρότι σφραγίστηκε από ανθρές και πολλαπλές πολιτικές και οικονομικές επαφές της καπιταλιστικής Ελλάδας με τις περισσότερες κομμουνιστικές χώρες στον κόσμο, δεν εκκινούσε από την επιθυμία για ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ χωρών με διαφορετικά πολιτικά και κοινωνικά συστήματα. Απεναντίας, διαχειριζόταν την ανάγκη να αντιμετωπιστεί μια ζωτική απειλή εναντίον της Ελλάδας από την ίδια τη Δυτική Συμμαχία, δηλαδή η τουρκική απειλή. Παρότι ο Ψυχρός Πόλεμος διαρκούσε ακόμα, σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1950 και του 1960 το πραγματικό πρόβλημα ασφαλείας για την Ελλάδα δεν ήταν πια οι χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας, αλλά μια χώρα εξίσου καπιταλιστική και σύμμαχος στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ. Ο «διάβολος» για την Ελλάδα μετά το 1974 ήταν η Τουρκία.

Συνεπώς, προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι από τον συνδυασμό παραγόντων που εξηγούν την Ostropolitik της Ελλάδας κατά την περίοδο 1974-1989, ο σημαντικότερος ήταν η αντιπαλότητα Ελλάδας και Τουρκίας. Σε αντίθεση με την Ostropolitik των δυτικοευρωπαϊκών χωρών κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, η Αθήνα δεν επιζητούσε τη συνεργασία με το κομμουνιστικό στρατόπεδο προκειμένου να κατασιγάσει τις ανησυχίες για ασφάλεια από το αντίπαλο οικονομικό, πολιτικό και στρατιωτικό μπλοκ, αλλά για να κερδίσει ερείσματα ώστε να αντιμετωπίσει τον «κίνδυνο εξ ανατολών», που ήταν η Τουρκία.

Σε μια δραματική αντιστροφή της ιστορικής πορείας, ο βασικός εχθρός της Ελλάδας κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 είχε υπάρξει ο στενότερος σύμμαχός της στις προσπάθειες ένταξης στη Δυτική στρατιωτική Συμμαχία λίγες δεκαετίες νωρίτερα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η Ελλάδα προσέγγισε την Τουρκία ζητώντας τη βοήθειά της για να διασφαλίσει την ένταξη στο NATO και να προστατευτεί από τις κομμουνιστικές χώρες που απειλούσαν την κυριαρχία της. Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, η Ελλάδα προσέγγισε τις ίδιες κομμουνιστικές χώρες ζητώντας τη βοήθειά τους για να προστατευτεί από την Τουρκία η οποία απειλούσε την κυριαρχία της.

Καθώς η Ελλάδα βρισκόταν σταθερά στο περιθώριο της έρευνας ιστορικών και πολιτικών επιστημόνων σχετικά με τον Ψυχρό Πόλεμο, η ενασχόληση με την ελληνική εξωτερική πολιτική τη συγκεκριμένη περίοδο δεν έτυχε της απαιτούμενης προσοχής. Μόνο μία εξαίρεση υπάρχει σε αυτή την ακαδημαϊκή μεθοδολογική επιλογή: η περίοδος από την απαρχή του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ 1946 και 1949, οπότε ο ελληνικός Εμφύλιος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα παγκόσμια τεκταινόμενα.

Συγκεκριμένα, η πολιτική μοίρα της Ελλάδας καθορίστηκε από το Δυτικό Μπλοκ μέσω της «συμφωνίας των ποσοστώσεων» μεταξύ Στάλιν και Τσόρτσιλ το 1944. Όμως σύντομα οι Αμερικανοί θα αναλάμβαναν, μετά από αίτημα των Βρετανών, την οικονομική ευθύνη για την υποστήριξη του ελληνικού κράτους. Όπως είπε ο πρόεδρος Χάρρυ Τρούμαν ενώπιον του Κογκρέσου τον Μάρτιο του 1947, η Αμερική θα δεσμευόταν να διαθέσει άμεσα οικονομική και στρατιωτική βοήθεια ώστε η Ελλάδα να μη «χαθεί» πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα.¹

¹ Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας (εφεξής Ι.Α. ΥΠΕΞ): φάκελος 84, υποφάκελος 1/4, «Τηλεγράφημα της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο προς

Η λογική του Τρούμαν εκπορευόταν από την πλέον αιματηρή εμφύλια σύρραξη της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, ανάμεσα σε κομμουνιστές αντάρτες και στην εθνική κυβέρνηση της Δεξιάς, που ταλάνισε τη χώρα από το 1946 έως το 1949.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, η ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.) έλαβε σημαντική βοήθεια από τις κομμουνιστικές χώρες,² και συνεπώς η έκβαση του Εμφυλίου εξαρτιόταν από παράγοντες που δεν μπορούσαν να ελεγχθούν ή να προβλεφθούν. Οι αντάρτες έλαβαν αξιόλογες ποσότητες οπλισμού, πυρομαχικών και τεχνικού εξοπλισμού μέσω επικοινωνίας από τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία, χώρες οι οποίες συνόρευαν με την Ελλάδα. Τα στρατόπεδα εκπαίδευσης και τα καταφύγια σε αυτές τις χώρες ήταν ζωτικής σημασίας για τους αντάρτες, οι οποίοι διέσχιζαν τα διάτρητα βόρεια σύνορα της Ελλάδας για να βρουν εκεί ιατρική περίθαλψη και ανάπαυλα. Οι Έλληνες κομμουνιστές επίσης έλαβαν βοήθεια από μη βαλκανικές κομμουνιστικές χώρες, κυρίως ρουχιισμό και υποδήματα, ιατρικές προμήθειες, τρόφιμα, είδη προσωπικής υγιεινής και χρήματα. Όμως όταν τον Δεκέμβριο του 1947 οι αντάρτες ανακοίνωσαν τον σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης επιζητώντας την αναγνώριση τουλάχιστον από τις κομμουνιστικές ώρες, ούτε η Σοβιετική Ένωση ούτε καμία από τις νεότευκτες «Λαϊκές Δημοκρατίες» στην Ανατολική Ευρώπη δεν αναγνώρισε την προσωρινή κυβέρνηση, πιθανότατα από φόβο της αμερικανικής αντίδρασης. Επιπλέον, οι κομμουνιστές αντάρτες υπέστησαν τρομερό πλήγμα από την ελληνική κοινή γνώμη –ακόμα και πολύ καιρό μετά τη λήξη του Εμφυλίου– όταν εμμέσως ενέκριναν ένα σχέδιο για την ίδρυση της «Ανεξάρτητης Δημοκρατίας του Μακεδονικού Λαού» κατά τα συμφέροντα των βαλκανικών κομμουνιστικών χωρών (Iatrides, 2005β, σελ. 140· Σφήκας, 2001, σελ. 52-56· Κόντης, 2012, σελ. 235-265· Barker, 1987, σελ. 297-308· Κόντης και Σφέτας, 2000· Μαραντζίδης και Τσίβος, 2012· Στεργίου, 2001, σελ. 29-37· Βαεν, 1997, σελ.

ΥΠΕΞ 28 Ιανουαρίου 1948, απόσπασμα ομιλίας του υπουργού Εξωτερικών στην κοινοβουλευτική συζήτηση περί των προβλημάτων εξωτερικών σχέσεων της Ελλάδας, 22 Ιανουαρίου 1948».

² Ακόμα και πριν από το ξέσπασμα του Εμφυλίου, τον Νοέμβριο του 1945, φαίνεται ότι ο Μολότοφ έδωσε οδηγίες στις βουλγαρικές αρχές να παραδώσουν 100.000 δολάρια στο Κ.Κ.Ε. Την άνοιξη του 1946, φαίνεται ότι ο Ζαχαριάδης έλαβε υποσχέσεις για στρατιωτική βοήθεια από τα Κομμουνιστικά Κόμματα της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας. Την ίδια περίοδο, η Μόσχα τον συμβούλευσε να κάνει σταδιακά βήματα ώστε να αποφευχθεί ενδεχόμενη ένοπλη παρέμβαση των Βρετανών. Όμως ο Ζαχαριάδης αγνόησε τη συμβουλή και προχώρησε σε μεγάλη κλίμακα εξέγερση (Iatrides, 2005, σελ. 21-23).

163-168· Αρχεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού, 1998: τόμ. 9, σελ. 428-439, 440-452· τόμ. 16, σελ. 155-159).

Προκειμένου να αντιμετωπίσει την υποστήριξη προς τους αντάρτες από τους κομμουνιστές γείτονες, η ελληνική κυβέρνηση έκανε επανειλημμένα εκκλήσεις για στρατιωτική και οικονομική βοήθεια προς τις Ηνωμένες Πολιτείες.³ Ο ελληνικός στρατός τροφοδοτήθηκε, εξοπλίστηκε και εκπαιδεύτηκε χάρη σε αμερικανική βοήθεια, και τα ελληνικά αμυντικά σχέδια καταρτίστηκαν από Αμερικανούς ειδήμονες της στρατηγικής (Iatrides, 1980, σελ. 69).

Επιζητώντας να αποκαλύψει τις δραστηριότητες των βαλκανικών χωρών και να απαξιώσει τους Έλληνες κομμουνιστές, η Αθήνα υπέβαλε επανειλημμένα καταγγελίες στο Συμβούλιο Ασφαλείας του νεότευκτου Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Ακολούθως, ο ΟΗΕ θέσπισε μια Ειδική Επιτροπή για να διερευνήσει τις καταγγελίες. Αφού εξέτασε τα στοιχεία που συνέλεξαν οι δικές της ομάδες παρατηρητών μέσω άμεσης καταγραφής και από καταθέσεις μαρτύρων, η Επιτροπή συνεπέρανε ότι: «η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία παρείχαν στήριξη στους Έλληνες κομμουνιστές αντάρτες ποικιλοτρόπως». Επίσης ότι: «Η Γιουγκοσλαβία και, σε μικρότερο βαθμό, η Αλβανία και η Βουλγαρία είχαν στηρίξει το αντάρτικο στην Ελλάδα· η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία υποστήριζαν το αποσχιστικό κίνημα των Σλαβομακεδόνων στην Ελλάδα με σκοπό την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στη Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδία· Οι επανειλημμένες ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις εναντίον της Βουλγαρίας και οι βουλγαρικές διεκδικήσεις επί της Δυτικής Θράκης καθώς επίσης οι διεκδικήσεις της Ελλάδας από την Αλβανία αυξάνουν τις εντάσεις μεταξύ των εν λόγω χωρών». Η Ειδική Επιτροπή ολοκλήρωνε πως: «εφόσον συνεχίζεται η βοήθεια προς τους Έλληνες αντάρτες, η πολιτική ανεξαρτησία και η εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας παραμένει υπό απειλή και κινδυνεύει η παγκόσμια ειρήνη και η ασφάλεια των Βαλκανίων» (Yearbooks of the United Nations, 1947-1948, σελ. 298-302, 337-352· 1949, σελ. 238-256).

Τελικά, τον Αύγουστο του 1949, οι Έλληνες κομμουνιστές αντάρτες υπέστησαν ολοκληρωτική ήττα στις μάχες που έλαβαν χώρα στο Βίτσι-Γράμμο, αλλά μια αξιόλογη δύναμή τους κατάφερε να διαφύγει στην Αλβανία και από εκεί να διασπαρθεί σε ολόκληρο το Κομμουνιστικό Μπλοκ. Σε έκτακτη ολο-

³ Ι.Α. ΥΠΕΞ: φάκελος 84, υποφάκελος 1, «Αλληλογραφία μεταξύ ελληνικής πρεσβείας στις Ηνωμένες Πολιτείες και ΥΠΕΞ, Φεβρουάριος 1948».

μέλεια του Κ.Κ.Ε., ο Γενικός Γραμματέας του, Νίκος Ζαχαριάδης, δήλωσε ότι η συνέχιση του ένοπλου αγώνα θα εξέφραζε ένα μικροαστικό πνεύμα απελπισίας και έλλειψης προοπτικής. Απεναντίας, σύμφωνα με τις «σοβιετικές προτάσεις», ο ένοπλος αγώνας έπρεπε να τερματιστεί και η δράση να επικεντρωθεί στην οργάνωση του πολιτικού και οικονομικού αγώνα του εργαζόμενου λαού. Ο Ζαχαριάδης επίσης απέδωσε την ήττα στην αμερικανική βοήθεια προς τον ελληνικό «μοναρχοφασισμό» και στην «προδοσία του Τίτο» την οποία εκμεταλλεύτηκαν οι Αμερικανοί. Υπολογίζεται πως κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του ελληνικού Εμφυλίου (1949), περισσότεροι από 60 χιλιάδες ενήλικες και περί τα 25-30 χιλιάδες παιδιά αναγκάστηκαν να βρεθούν στην εξορία ως αποτέλεσμα της ήττας,⁴ ζητώντας άσυλο και καταφύγιο σε διάφορες ξένες χώρες, ειδικά στην Ανατολική Ευρώπη και στην Ε.Σ.Σ.Δ.⁵

---

⁴ Ο τρόπος με τον οποίο έφυγαν τα παιδιά από τη χώρα παραμένει εξαιρετικά αμφιλεγόμενο ζήτημα μέχρι σήμερα. Η Δεξιά δηλώνει σταθερά πως οι κομμουνιστές απήγαγαν τα παιδιά, ενώ πολλά στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος ανέφεραν στα απομνημονεύματά τους ότι τα συγκεκριμένα παιδιά ήταν ορφανά ή τέκνα ανταρτών. Ο γράφων, μετά από πολλές συνεντεύξεις με άτομα τα οποία έφυγαν όταν ήταν παιδιά καθώς και με άλλα πρόσωπα που είχαν ανάμειξη στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα παιδιά ήταν όντως ορφανά ή τέκνα οικογενειών, μέλη των οποίων πολέμησαν στις δυνάμεις των κομμουνιστών ανταρτών. Όμως, όπως παραδέχθηκε και σε προσωπική επικοινωνία με τον γράφοντα (Απρίλιος του 1999, Αθήνα) ο πρώην γενικός γραμματέας του Κ.Κ.Ε. Γρηγόρης Φαράκος, πολλά άλλα παιδιά είχαν απαχθεί από τις οικογένειές τους. Η ιστορία τους είναι μια σύγχρονη ελληνική τραγωδία όχι μόνο γιατί αυτά στερήθηκαν την οικογένειά τους αλλά και επειδή το ελληνικό κράτος ως επί το πλείστον τα στιγμάτισε άκριτα ως στρατιωτικά και ιδεολογικά εκπαιδευμένους εχθρούς του ελληνικού έθνους. Οι ελληνικές αρχές φοβούνταν δηλαδή ότι αυτά τα παιδιά μπορεί να είχαν «μολυνθεί» με τον «κομμουνιστικό ιό», να είχαν αφελληνιστεί και να είχαν μετατραπεί σε εχθρούς της ίδιας της πατρίδας τους. Κατά συνέπεια, όταν πολλά από αυτά, ως ενήλικες πλέον, θέλησαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, έμαθαν ότι είχαν κηρυχθεί ανεπιθύμητα πρόσωπα. Δεδομένου ότι κάποιες χώρες του Ανατολικού Μπλοκ δεν τους αναγνώρισαν ποτέ ως υπηκόους, αναγκάστηκαν να επιβιώσουν μέχρι τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, όταν το ελληνικό κράτος επέτρεψε τον επαναπατρισμό τους είτε με προσωρινά διαβατήρια είτε με διαβατήρια που τους παραχωρούσαν με τον ιδιαίτερα συναισθηματικά φορτισμένο νομικό ορισμό: «Έλλην άπατρις».

⁵ Οι αντάρτες που κατέφυγαν στις κομμουνιστικές χώρες δημιούργησαν πολυάριθμες κοινότητες στην Ανατολική Ευρώπη υπό την αιγίδα των κυβερνήσεων που τους φιλοξενούσαν και της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. Πολλοί από τους εξόριστους μεταφέρθηκαν μυστικά πολύ μακριά από τα ελληνικά σύνορα, στην Τασκένδη, τότε πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν, όπου έζησαν χρόνια ως «ανιθαγενείς». Μόνο μετά το 1953 αναγνωρίστηκαν επίσημα ως «πολιτικοί πρόσφυγες». Σε ολόκληρη τη Σοβιετική Ένωση, η Τασκένδη επιλέχθηκε για να φιλοξενήσει την πλειονότητα των ηττημένων αριστερών ανταρτών που είχαν φτάσει στη χώρα. Κατά τις επόμενες τρεις δεκαετίες, μέχρι οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα να επιτρέψουν τον επαναπατρισμό τους, η

Οι περισσότεροι από αυτούς τους ανθρώπους αναγκάστηκαν να παραμείνουν στην εξορία κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν (Κιτρορέφ, 2006, σελ. 75-94· Στεργίου, 2006, σελ. 147-149, 154-157· Λαμπάτος, 2006, σελ. 164-165· Τσαρούχα-Szabo, 2006, σελ. 175-181).

Από όλα τα θύματα του Εμφυλίου, τα παιδιά ήταν οι πιο ευάλωτοι πρόσφυγες που εγκατέλειψαν την Ελλάδα μετά την παύση των συρράξεων. Επίσης βρέθηκαν στο επίκεντρο ενός πολέμου ιδεολογίας, πολιτικής και προπαγάνδας μεταξύ των δύο πλευρών. Η διαμάχη αφορούσε τις συνθήκες στις οποίες αυτά τα παιδιά εγκατέλειψαν τη χώρα και τον τρόπο με τον οποίο ανατράφηκαν και διαπαιδαγωγήθηκαν σε διάφορες κομμουνιστικές χώρες (Ristovic, 1998, σελ. 196-197· Jones, 1985, σελ. 65-85· Αντωνίου και Καλύβας, 2015· Yearbook of the United Nations, 1950, σελ. 378-383· Yearbooks of the United Nations, 1951, σελ. 325-337· Yearbooks of the United Nations, 1952, σελ. 25-290).

Η μετεμφυλιακή πολιτική ασφάλειας της Ελλάδας επηρεάστηκε ιδιαίτερα από την ισορροπία δυνάμεων κατά τον Ψυχρό Πόλεμο και τις σφαίρες επιρροής που δίχαζαν την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η κυρίαρχη ελληνική πολιτική τάξη θεωρούσε τη χώρα προπύργιο της Δυτικής Συμμαχίας, μια στενή λωρίδα γης που συμπλήρωνε την «αμυντική περίμετρο» της Δύσης και έκλεινε την έξοδο των Σοβιετικών προς τη Μεσόγειο.⁶

Στην προσπάθεια να αναχαιτίσει τον «σλαβικό κίνδυνο», όπως τον περιέγραφαν η Αθήνα, δηλαδή την απειλή επίθεσης από τις κομμουνιστικές χώρες της Βαλκανικής, η Ελλάδα χρειαζόταν τη διαρκή στήριξη των μεγαλύτερων κρατών στο Δυτικό Μπλοκ. Πολλώ μάλλον που η χώρα συνόρευε με κάποιες χώρες της εμπροσθοφυλακής του κομμουνιστικού στρατοπέδου στην Ευρώπη αλλά ήταν υποδεέστερη από στρατιωτική και ευάλωτη από γεωγραφική άποψη. Το στρατηγικό δόγμα στον στρατιωτικό σχεδιασμό και στην αμυντική πολιτική της Ελλάδας μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ήταν η αναχαίτιση πιθανής επίθεσης από την Ε.Σ.Σ.Δ. και τη Βουλγαρία από τα «λεπτά» σύνορα της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης (Χατζηβασιλείου, 2006).

πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν έγινε εμβληματική για το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα (Καρπόζηλος, 2014, σελ. 62-87· Αφινιάν, Κόντης, Παπουλίδης, Σμυρνόβα και Τομίλινα, 1999, σελ. 191-208).

⁶ I.A. ΥΠΕΞ: φάκελος 84, υποφάκελος 1, «Συμβούλιο Πολιτικών Υποθέσεων, πρακτικά συζήτησης για τα Ανατολικά και Δυτικά Στρατόπεδα, 5-12 Μαρτίου 1948».

Από την άλλη, οι Αμερικανοί αξιωματούχοι απέδιδαν στην Ελλάδα έναν συγκεκριμένο ρόλο στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Ο ελληνικός στρατός έπρεπε να είναι ετοιμοπόλεμος και ικανός να αντιμετωπίσει την κομμουνιστική απειλή. Αυτό σήμαινε ότι όφειλε να αναπτύξει στοιχειώδεις στιβαρότητα και αυτοπεποίθηση ώστε σε περίπτωση παγκόσμιου πολέμου να μπορεί να καθυστερήσει την προέλαση των Σοβιετικών και/ή των δορυφόρων τους και να συμβάλει, εντός των δυνατοτήτων του, στις γενικότερες πολεμικές επιχειρήσεις.⁷

Ενώ η Ελλάδα εντασσόταν στο ΝΑΤΟ και εγκαθίδρυε στενούς δεσμούς με τις Ηνωμένες Πολιτείες, τα βαλκανικά κομμουνιστικά κράτη γινόταν οι ελάσσονες σύμμαχοι της Σοβιετικής Ένωσης. Κατά συνέπεια, οποιαδήποτε αλλαγή σε αυτή την εύθραυστη γεωπολιτική αρχιτεκτονική της ισχύος θα είχε μοιραία επιπτώσεις και σε άλλα τμήματα της Ευρώπης προκαλώντας παγκόσμιο πόλεμο. Το 1951, η CIA έφτασε στο συμπέρασμα ότι η Σοβιετική Ένωση θα αντιδρούσε σε ενδεχόμενη απόφαση των Ηνωμένων Πολιτειών να υπερασπίσουν την Τουρκία και την Ελλάδα, ασκώντας αυξημένη πίεση σε χώρες της Εγγύς Ανατολής. Στα αντίμετρα περιλάμβαναν έντονη πολιτική αντιπαράθεση καθώς και ποικίλες μορφές πολιτικής και οικονομικής πίεσης σε δυτικές χώρες, διπλωματική δράση στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών και αλλού, προπαγάνδα και ενδεχομένως κεκαλυμμένη στήριξη σε εξεγερτικές δράσεις σε ευάλωτες περιοχές.⁸

Παρότι το ενδιαφέρον του Σοβιετικού Μπλοκ για την Ελλάδα δεν ήταν πάντα πολύ μεγάλο, ήταν πολύ μεγάλες οι ανησυχίες της Δυτικής Συμμαχίας όσον αφορά τις πραγματικές προθέσεις των κομμουνιστικών χωρών σε αυτή την περιοχή που ήταν πολύ ευαίσθητη για τα δυτικά γεωστρατηγικά συμφέροντα. Σήμερα ξέρουμε ότι, κατά εντυπωσιακά παρόμοιο τρόπο, και τα δύο Μπλοκ έβλεπαν την Ελλάδα σαν τον αδύναμο κρίκο της Δυτικής Συμμαχίας. Ο λόγος ήταν η εσωτερική και οικονομική αστάθεια, καθώς και η παραγμένη σχέση της με την Τουρκία εξαιτίας της Κύπρου. Πηγή της πολιτικής και οι-

⁷ Foreign Relations of the U.S. (εφεξής FRUS), τόμ. 5, *The Near East, South Asia, and Africa*: «Telegram of The Chief of the Joint United States Military Aid Group to Greece (Jenkins) to the Joint Chiefs of Staff, July 26, 1950».

⁸ CIA releases 2017: «Estimate of reactions to varying degrees of US military commitment and activity in the Near East prepared by the Estimates Group Office of Intelligence Research, May 1951» και «Report on probable Soviet reaction to the inclusion of Greece and Turkey in Western Defence Agreements prepared by the office of national estimates of the CIA June 13, 1951».

οικονομικής αστάθειας στο εσωτερικό θεωρούνταν η διάχυτη κοινωνική αναταραχή και το πολωμένο μετεμφυλιακό πολιτικό κλίμα, ειδικά η κρατική εμμονή με την πιθανή ανάκαμψη της κομμουνιστικής απειλής εκ των έσω. Η αντιπαράθεση Ελλάδας και Τουρκίας μετά το 1955, που απειλούσε διαρκώς να αποσταθεροποιήσει τη νότια πτέρυγα του ΝΑΤΟ, ήταν ταυτόχρονα πηγή σοβαρών ανησυχιών για τη Δύση αλλά και ευπρόσδεκτη ευκαιρία ανάμειξης στις διακρατικές υποθέσεις της Ανατολικής Μεσογείου για το Σοβιετικό Μπλοκ.

Οι πολιτικές ελίτ της Ελλάδας και της Τουρκίας, γνωρίζοντας τους φόβους και τις ανησυχίες των Δυτικών, δεν δίστασαν να τις εκμεταλλευτούν συστηματικά προς δικό τους όφελος, είτε για να κερδίσουν υποστήριξη στα εγχώρια πολιτικά παιχνίδια τους είτε για να εκμαιεύσουν επιπλέον στρατιωτική, οικονομική και πολιτική υποστήριξη από το ΝΑΤΟ και τις Ηνωμένες Πολιτείες ώστε «να μην πέσει η Ελλάδα υπό την κομμουνιστική επιρροή».

Σε αυτό το πλαίσιο, το διστακτικό άνοιγμα της Ελλάδας προς το Σοβιετικό Μπλοκ κατά τη δεκαετία του 1950 συνδεόταν με την αναζήτηση ασφάλειας και είχε ομοιότητες με την ανάλογη πορεία της Δυτικής Γερμανίας και της Γαλλίας στις σχέσεις τους με την κομμουνιστική Ευρώπη. Το άνοιγμα της Αθήνας στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες ήταν εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Πρώτα απ' όλα, η Ελλάδα είχε ποικίλα εκκρεμή «εθνικά ζητήματα» με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες: διαφιλονικούμενα χερσαία σύνορα, το «Μακεδονικό Ζήτημα», το θέμα των πολιτικών προσφύγων και της ελληνικής μειονότητας στη νότια Αλβανία ή Βόρεια Ήπειρο (όπως συνήθιζαν να ονομάζουν την περιοχή οι Έλληνες).

Το θέμα των δικαιωμάτων της πολυπληθούς ελληνικής μειονότητας στη νότια Αλβανία έριχνε τη βαριά σκιά του στη σχέση μεταξύ Αθηνών και Τιράνων επί πολλές δεκαετίες. Οι σχέσεις ήταν σε τροχιά ύφεσης πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η ελληνική μειονότητα αναγνωρίστηκε από την Κοινωνία των Εθνών και διασφαλίστηκαν τα δικαιώματά της στην εκπαίδευση και τη θρησκεία, όμως το ζήτημα των δικαιωμάτων έγινε ξανά μεγάλο πρόβλημα στη δεκαετία του 1940. Κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η Αλβανία έγινε εμπροσθοφυλακή της ιταλικής επίθεσης εναντίον της Ελλάδας. Αλβανικά στρατεύματα συμμετείχαν στις επιχειρήσεις των ιταλικών δυνάμεων εναντίον της Ελλάδας σε πολλές περιπτώσεις. Ως απάντηση στην ιταλική επίθεση, η Αθήνα κήρυξε την Αλβανία χώρα σε εμπόλεμη κατάσταση με το ελληνικό κράτος και ο ελληνικός στρατός κατέλαβε προσωρι-

νά τη Βόρεια Ήπειρο μετά από επιτυχημένη αντεπίθεση. Οι ελληνικές δυνάμεις οπισθοχώρησαν λίγους μήνες αργότερα, αλλά η ένταση συνεχίστηκε ακόμα και μετά το τέλος του πολέμου. Κατά συνέπεια, τα σύνορα μεταξύ των δύο χωρών παρέμειναν ερμητικά κλειστά κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν. Το καταπιεστικό κομμουνιστικό καθεστώς που εγκαθιδρύθηκε στην Αλβανία μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου καταπίεζε συστηματικά την ελληνική μειονότητα κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.

Άλλο ένα πρόβλημα που επιβάρυνε τις ελληνοαλβανικές σχέσεις ήταν το θέμα της αλβανικής μειονότητας των Τσάμηδων, που είχαν εκδιωχθεί βάνουσα από την Ελλάδα λόγω της συνεργασίας τους με τους Ιταλούς και τους ναζί κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944). Μέλη αυτής της μειονότητας που είχαν χάσει τους συγγενείς και τις περιουσίες τους, με την υποστήριξη της αλβανικής κυβέρνησης, ίδρυσαν οργανώσεις στην Αλβανία και έγειραν αξιώσεις εναντίον του ελληνικού κράτους για πράξεις που διαπράχθηκαν εναντίον τους κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν την ταραγμένη δεκαετία του 1940 (Ντάγιος, 2015, σελ. 54-184).

Οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Σέρβους είχαν υπάρξει φιλικές κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας των δύο χωρών. Όταν η Σερβία κέρδισε την ανεξαρτησία της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία τον δέκατο ένατο αιώνα, ήταν η πρώτη χώρα με την οποία η Ελλάδα σύναψε στενές σχέσεις μετά την ελληνική ανεξαρτησία το 1830. Αλλαγή στις σχέσεις των δύο χωρών επήλθε στα τέλη της δεκαετίας του 1940, λόγω της βοήθειας που η Γιουγκοσλαβία παρείχε στο ελληνικό κομμουνιστικό αντάρτικο. Η ρήξη του Στάλιν και του Τίτο μετά το 1948 έφερε τη Γιουγκοσλαβία πιο κοντά στην Ελλάδα, καθώς οι δύο χώρες, με τη στήριξη της Δυτικής Συμμαχίας στην οποία το Βελιγράδι προσέβλεπε για στενότερες πολιτικές και οικονομικές σχέσεις, καλλιέργησαν την ύφεση από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Όμως οι αποκλίνουσες απόψεις του Βελιγραδίου για την περιοχή της Μακεδονίας, η οποία αποτελούσε μήλο της έριδος για πολλούς εθνικιστές των Βαλκανίων ήδη από τον δέκατο ένατο αιώνα, συνέχισαν να τρέφουν τις εντάσεις.

Η Γιουγκοσλαβία ήταν η πρώτη σοσιαλιστική χώρα με την οποία η Αθήνα ομαλοποίησε τις σχέσεις της, καθώς το Βελιγράδι πίστευε ότι οι καλές σχέσεις με την Ελλάδα θα διευκόλυναν τη βελτίωση των σχέσεων με τη Δύση γενικότερα. Η πίεση των Συμμάχων ήταν καθοριστική σε αυτή την επαναπροσέγγιση, αλλά η Αθήνα δίσταζε να εμβαθύνει την οικονομική συνεργασία λόγω του «Μακεδονικού Ζητήματος». Γενικά, οι ψυχροπολεμικές εντάσεις

και τα εκκρεμή διμερή ζητήματα παρεμπόδιζαν διαρκώς την εμπορική και οικονομική συνεργασία με τη Βουλγαρία, την Αλβανία και, σε μικρότερο βαθμό, τη Ρουμανία. Αυτό ίσχυε τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, όταν κάποια ακανθώδη ζητήματα με τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία διευθετήθηκαν στο πνεύμα της «οικοδόμησης γεφυρών» και του γενικότερου ψυχροπολεμικού κλίματος ύφεσης (Walden, 1991, τόμ. 1 σελ. 67-69).

Οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων διακατέχονταν από έντονη εχθρικότητα ήδη από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, όταν οι εθνικοί ηγέτες της Βουλγαρίας αμφισβήτησαν την πνευματική πρωτοκαθεδρία του υπό ελληνική ηγεσία Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη. Οι δύο χώρες πολέμησαν σκληρά για τον έλεγχο της Μακεδονίας στις αρχές του εικοστού αιώνα. Οι σχέσεις τους δηλητηριάστηκαν ακόμα περισσότερο από τις βαθιές πληγές του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, όταν η Βουλγαρία συμμάχησε με τη ναζιστική Γερμανία και κατέλαβε τμήματα της βόρειας Ελλάδας. Η στάση της προς την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν εμφανώς ρεβανσιστική. Παρότι σύμμαχοι των ναζί, οι Βούλγαροι απέφυγαν να κηρύξουν τον πόλεμο ή να συμμετάσχουν σε επιχειρήσεις εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, της Μεγάλης Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών. Περιορίσαν τη συμμετοχή τους στον πόλεμο κατά κύριο λόγο στην κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα μεταξύ 1941 και 1944. Την εποχή του Ψυχρού Πολέμου, η Βουλγαρία ήταν η κύρια αντιπρόσωπος του Σοβιετικού Μπλοκ στα Βαλκάνια και άρα η πορεία των σχέσεών της με την Ελλάδα αντικατόπτριζε σε έναν βαθμό τη σχέση της Ελλάδας με ολόκληρο το Ανατολικό Μπλοκ. Το γεγονός ότι η Βουλγαρία διατηρούσε έναν καλά εξοπλισμένο στρατό αψηφώντας τη Συνθήκη Ειρήνης του 1947 που προέβλεπε αφοπλισμό θα αποτελούσε διαρκές πρόβλημα για την Αθήνα τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1970.⁹

---

⁹ Όταν ξέσπασε ο Πόλεμος της Κορέας, η Αθήνα φοβήθηκε αναβίωση του αντάρτικου σε μεγάλη κλίμακα στη χώρα, με υποστήριξη από τη Βουλγαρία και ενδεχομένως άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Το ελληνικό Γενικό Επιτελείο προειδοποίησε επανειλημμένα τις Ηνωμένες Πολιτείες ότι ρωσικά άρματα T-34 στάθμευαν στη Βουλγαρία και ζήτησε συμβουλή για την αναχαίτιση ενδεχόμενης επίθεσης τεθωρακισμένων με τις στρατιωτικές δυνατότητες της εποχής, οι οποίες περιλάμβαναν μικρό αριθμό αντιαρματικών Μπαζούκα διαμέτρου 2,36 ιντσών, λίγα κανόνια, 8 πυροβόλα άνευ οπισθοδρομής 75 χλστ. και λίγες αντιαρματικές νάρκες. FRUS, τόμ. 5, *The Near East, South Asia, and Africa*: «Telegram of The Chief of the Joint United States Military Aid Group to Greece (Jenkins) to the Joint Chiefs of Staff, July 26, 1950».

Παρότι βαλκανική χώρα, η Ρουμανία δεν είχε κοινά σύνορα με την Ελλάδα και δεν ανήκε στη λεγόμενη απειλή σλαβικής πλημμυρίδας. Το μόνο αξιοσημείωτο σημείο τριβής στις σχέσεις Ελλάδας και Ρουμανίας μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα ήταν η εθνοτική ομάδα των Βλάχων στην Ελλάδα, των οποίων η γλώσσα έχει πολλές ομοιότητες με τη ρουμανική. Οι φιλοδοξίες του Βουκουρεστίου να εμφανιστεί ως προστάτης αυτής της εθνοτικής ομάδας επισκίασε τις σχέσεις με την Ελλάδα για πολλές δεκαετίες. Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, η Ρουμανία είχε μεγάλη σημασία για το ελληνικό κράτος διότι στο Βουκουρέστι διέμενε η εξόριστη ηγεσία του Κ.Κ.Ε. μέχρι το 1968 και άρα η πόλη αποτελούσε εστία κομμουνιστικών δράσεων τις οποίες παρακολουθούσαν οι ελληνικές αρχές.

Για λόγους μεθοδολογίας, σε αυτό το βιβλίο η Ουγγαρία, η Τσεχοσλοβακία και η Πολωνία εξετάζονται σε διαφορετικό πλαίσιο απ' ό,τι οι βαλκανικές χώρες. Η Ουγγαρία, η Τσεχοσλοβακία και η Πολωνία, παρότι δεν συνδέονταν άμεσα με τα θεμελιώδη εθνικά συμφέροντα του ελληνικού κράτους, ήταν σημαντικές στο ευρύτερο πλαίσιο του ελληνικού ανοίγματος προς την Ανατολή, έστω και με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι οι άλλες κομμουνιστικές χώρες των οποίων ακόμα και τα εγχώρια τεκταινόμενα επηρέαζαν την Ελλάδα.

Η Ανατολική Γερμανία και η Σοβιετική Ένωση κατέχουν κεντρικό ρόλο στην παρούσα ανάλυση. Αυτές οι δύο χώρες έχουν τεράστια σημασία για την κατανόηση της σύνδεσης ανάμεσα στα κράτη και τις πολιτικές των αριστερών κομμάτων στην Ανατολική Μεσόγειο.

Όσον αφορά τη Σοβιετική Ένωση, η ερμηνεία της πολιτικής του Κρεμλίνου στην Ανατολική Μεσόγειο την εποχή του Ψυχρού Πολέμου είναι εξαιρετικά δυσχερής. Οι Σοβιετικοί ακολουθούσαν μια πολιτική «ψαρέματος σε θολά νερά», δηλαδή επιδίωκαν την αργή αλλά σταθερή στρατηγική, πολιτική και οικονομική διείσδυση στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου, ειδικά στην Τουρκία, την Ελλάδα και την Κύπρο αλλά και στη Συρία και στο Ισραήλ. Αυτή η διείσδυση επιτεύχθηκε κατά βάση έμμεσα. Αντί των επίσημων πολιτικών, η Μόσχα υποστήριζε διάφορες πολιτικές ομάδες (κυρίως αλλά όχι μόνο) φιλοσοβιετικές, μαρξιστικές-λενινιστικές και φιλοκομμουνιστικές οργανώσεις αλλά και θρησκευτικές και οικονομικές ομάδες, προκειμένου να πλήξει τους δεσμούς των χωρών με τη Δύση και να επεκτείνει τη σοβιετική επιρροή προς νότον. Όμως η Μόσχα, παρά τις κατά καιρούς ιδεολογικές διακηρύξεις της στο πλαίσιο του προλεταριακού διεθνισμού, δεν είχε την πολυτέλεια άλλης πολιτικής για να διασφαλίσει μακροπρόθεσμα τα οικονομικά

και πολιτικά της συμφέροντα, παρά την απόλυτη και κυνική προσηλωση σε μια ριψοκίνδυνη και περίπλοκη πολιτική ισορροπιών. Αυτό σήμαινε ότι η Σοβιετική Ένωση προσπαθούσε να αποφύγει επιμελώς την εντύπωση ότι παράσχει ουσιαστική υποστήριξη προς μια χώρα στην περιοχή καθώς έτσι θα διακινδύνευε αμέσως τις σχέσεις με τις άλλες χώρες (Stergiou, 2014/2015, σελ. 204-205).

Γι' αυτόν τον λόγο, η σοβιετική στρατηγική ήταν πολυσύνθετη. Την εποχή του Ψυχρού Πολέμου, η Μόσχα ανέπτυξε ένα πλέγμα στρατηγικών για την επίτευξη των στόχων της: κατασκοπεία και τεχνάσματα όπως η παραπλάνηση, η κεκαλυμμένη διείσδυση και ανατρεπτική δράση, ο ψυχολογικός πόλεμος και, πάνω απ' όλα, η αποτελεσματική εκμετάλλευση κάθε μορφής διχασμού στις καπιταλιστικές κοινωνίες, είτε σε παγκόσμια κλίμακα είτε στο εγχώριο πλαίσιο των καπιταλιστικών κρατών (Baev & Grozev, 2009, σελ. 148-150, 152, 167, 177).

Υπάρχουν επαρκή στοιχεία που καταδεικνύουν ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Σοβιετική Ένωση αποφάσισε να διεισδύσει στον μη κομμουνιστικό Τύπο της Δυτικής Ευρώπης και του αναπτυσσόμενου κόσμου για να τον χειραγωγήσει, μέσω μιας διαδικασίας που ήταν γνωστή ως *Δραστικά Μέτρα και Παραπληροφόρηση*. Ένας από τους κυριότερους στόχους ήταν η Ελλάδα, καθώς θεωρούνταν ένας από τους ασθενέστερους κρίκους στη Δυτική Συμμαχία. Ο βασικός στόχος των Σοβιετικών φαίνεται ότι ήταν η τροφοδότηση αντιδυτικού κλίματος σε τέτοιο βαθμό ώστε να χαλαρώσουν οι δεσμοί της Ελλάδας με τη Δύση και τελικά να υποβαθμιστούν στο επίπεδο που οι μελετητές διεθνών σχέσεων συνηθίζουν να ονομάζουν «φινλανδοποίηση» (Anastasi, 1988, σελ. 116).

Αλλά και ολόκληρο το Σοβιετικό Μπλοκ ανέπτυξε μια πολυσύνθετη στρατηγική για να υπονομεύσει την αφοσίωση της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ και την οικονομική σχέση της με τις χώρες της Δύσης, ειδικά με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η οικονομική διπλωματία του Σοβιετικού Μπλοκ βρήκε εύφορο έδαφος στην Ελλάδα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, οι κομμουνιστικές χώρες εγκαινίασαν μια εμπορική επίθεση στην Ελλάδα, πρόθυμες να την απαλλάξουν από τα αδιάθετα αποθέματα καπνού και άλλων αγροτικών προϊόντων. Οι προσπάθειες της Ελλάδας να ανοικοδομήσει την οικονομία της μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο ευνοούσε αυτή την πολιτική, προσέκρουε ωστόσο στους περιορισμούς του Ψυχρού Πολέμου και στις αμυντικές σκοπι-

μότητες έναντι του Σοβιετικού Μπλοκ, όπως επιβάλλονταν από τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου.

Δεδομένου ότι η Ελλάδα είχε μικρή εσωτερική αγορά και μη ανταγωνιστική οικονομία, καθώς επίσης περιορισμένες επιλογές εξαγωγών των ελληνικών προϊόντων, υπήρχε μονίμως πλεόνασμα αδιάθετων αγροτικών προϊόντων. Οι οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού στις κομμουνιστικές χώρες, συχνά ρυθμιζόμενες ανάλογα με τους στόχους της εξωτερικής πολιτικής, πέρα από τη λογική της αγοράς, ήταν πολύ ελκυστικές για τους Έλληνες παραγωγούς.

Καθώς η εξαγωγή προϊόντων ήταν ζωτικής σημασίας για την ελληνική οικονομία και τον αγροτικό πληθυσμό της που διαβιούσε σε συνθήκες ένδειας, η Ελλάδα προσπάθησε σε αρκετές περιπτώσεις να παρακάμψει τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις που έθεταν η Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου και η ΕΟΚ μετά το 1960. Όπως για κάθε άλλη δυτική χώρα, αναμενόταν και από την Ελλάδα να τηρεί τους εμπορικούς περιορισμούς του Ψυχρού Πολέμου, γεγονός που υποχρέωνε την Αθήνα σε μια λεπτή ισορροπία. Αν οι ελληνικές κυβερνήσεις αποφάσιζαν να αναπτύξουν στενές οικονομικές σχέσεις με τις κομμουνιστικές χώρες, θα αποξένωναν τους Δυτικούς συμμάχους τους, από τους οποίους εξαρτιόνταν στρατιωτικά και οικονομικά μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Αν οι ελληνικές κυβερνήσεις αποφάσιζαν να απορρίψουν τις προτάσεις των κομμουνιστικών χωρών για οικονομική συνεργασία, θα δυσχερανούσαν τους φτωχούς αγρότες και τις άλλες ομάδες πίεσης στη χώρα, για τους οποίους οι οικονομικές συναλλαγές με το Σοβιετικό Μπλοκ αποτελούσαν ζήτημα επιβίωσης. Και όντως, το εμπόριο με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης έπαιξε σημαντικό οικονομικό και πολιτικό ρόλο στην εσωτερική πολιτική σκηνή κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Ακόμα και αντικομμουνιστές υπουργοί και βουλευτές αναγκάστηκαν να υποστηρίξουν τις ευκαιρίες για εμπόριο με τις κομμουνιστικές χώρες προκειμένου να ικανοποιήσουν τους ψηφοφόρους τους. Η ιστορία του ελληνικού ανοίγματος προς το Σοβιετικό Μπλοκ κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 είναι εν πολλοίς η ιστορία της προσπάθειας να εξισορροπηθούν τα ζητήματα ασφάλειας με τις οικονομικές ανάγκες (Wallden, 1991, τόμ. 1).

Γνωρίζοντας πολύ καλά αυτή την κατάσταση, οι κομμουνιστικές χώρες ήταν πρόθυμες να απορροφήσουν αξιόλογες ποσότητες ελληνικών αγροτικών προϊόντων και να καλλιεργήσουν τις οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα. Ταυτόχρονα όμως προσπάθησαν να συνδέσουν αυτές τις συναλλαγές με πο-

λιτικά ζητήματα, αναμένοντας παραχωρήσεις από τις ελληνικές κυβερνήσεις. Για παράδειγμα, προσπάθησαν να πιέσουν την Αθήνα να απορρίψει τα αμερικανικά σχέδια για τοποθέτηση των πυραύλων Jupiter στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ή να αναγνωρίσει το διεθνές καθεστώς του ανατολικογερμανικού κράτους (Λ.Δ.Γ.). Προπάντων, οι χώρες του Σοβιετικού Μπλοκ κατέβαλαν ακαταπόνητα προσπάθειες να αποδυναμώσουν την αφοσίωση της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ και στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), της οποίας η Ελλάδα έγινε συνδεδεμένο μέλος το 1961.

Ιδιαίτερα οι οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας με τους Βαλκάνιους γείτονες της επηρεάζονταν από πολιτικού υπολογισμού. Οι οικονομικές συναλλαγές διαμορφώνονταν κατά βάση από τα κοινά συμφέροντα, παρά από τις ιδεολογικές διαφορές στην κοινωνικοοικονομική οργάνωση των κρατών. Όμως στη δεκαετία του 1950 η Ελλάδα χρησιμοποίησε το εμπόριο ως αντίβαρο στο εχθρικό κλίμα με αυτές τις χώρες (οι συμφωνίες με την υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη ακολούθησαν, θέτοντας ανώτατα όρια συναλλαγών). Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η Ρουμανία, η Σοβιετική Ένωση και η Βουλγαρία χρησιμοποίησαν με τη σειρά τους το εμπόριο για να περιορίσουν το εχθρικό κλίμα με την Ελλάδα (Botsas, 1987, σελ. 222).

Από τους δορυφόρους της Ε.Σ.Σ.Δ., η Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας (Λ.Γ.Δ.) αναδείχθηκε ως ο πιο πιστός σύμμαχος της Σοβιετικής Ένωσης και ο πιο αξιόπιστος υποστηρικτής των σοβιετικών στόχων στην Ελλάδα. Η σχέση Ελλάδας και Ανατολικής Γερμανίας ήταν πολυδιάστατη και πολυκύμαντη. Στο πλαίσιο της στρατηγικής του Ανατολικού Μπλοκ να πλήξει την προσκόλληση της Ελλάδας στη Δύση, η Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας (Λ.Γ.Δ.) ανέλαβε να υπονομεύσει την κυρίαρχη θέση της Δυτικής Γερμανίας στην ελληνική οικονομία καθώς και τις παραδόξως εξαιρετικές διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών μεταπολεμικά.

Η βεντέτα μεταξύ των δύο «Γερμανιών» είναι κρίσιμη για την κατανόηση της σοβιετικής πολιτικής στην Ανατολική Μεσόγειο. Στο ξεκίνημα του Ψυχρού Πολέμου, όταν η Ελλάδα περιήλθε στην αμερικανική σφαίρα επιρροής, οι Ηνωμένες Πολιτείες ανέλαβαν την ευθύνη τόσο για την ασφάλεια όσο και για την οικονομική ανάκαμψη της χώρας. Σταδιακά, όμως, λόγω των υποχρεώσεων της Ουάσινγκτον ανά τον κόσμο για τη διεθνή πολιτική ανάσχεσης, ο χαρακτήρας της αμερικανικής βοήθειας προς την Ελλάδα άλλαξε. Σταδιακά, η αμερικανική οικονομική βοήθεια προς την Ελλάδα μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1950 είχε στόχο να προετοιμάσει τη χώρα για ενδεχόμενη

αντιπαράθεση με το Σύμφωνο της Βαρσοβίας και άρα επικεντρώθηκε κυρίως στη στρατιωτική βοήθεια. Καθώς αυτή η αλλαγή επηρέασε αρνητικά την οικονομική ανοικοδόμηση του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους, η Ουάσινγκτον έκανε μια στρατηγική επιλογή. Αντικατέστησε τη μαζική υποστήριξη της στην ανοικοδόμηση της Ελλάδας με το οικονομικό δυναμικό της Δυτικής Γερμανίας προκειμένου να επιμεριστεί το βάρος της διατήρησης της χώρας στη δυτική σφαίρα επιρροής (Pelt, 2006).

Σε αυτό το κλίμα, το Ανατολικό Βερολίνο εγκαίνιασε μια επίθεση φιλίας προς την Ελλάδα στο πεδίο του πολιτισμού και της οικονομίας, αξιοποιώντας τις παραδοσιακές αριστερές τάσεις των Ελλήνων καλλιτεχνών. Η δραστηριοποίηση της ελληνικής Αριστεράς προς όφελος της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας αποδείχθηκε πολύ χρήσιμη. Η δραστηριοποίηση αυτή στόχευε να αποκαλύψει «την ιμπεριαλιστική εξωτερική πολιτική της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, που αντιτασσόταν στην ειρηνική, προλεταριακή εξωτερική πολιτική της Ανατολικής Γερμανίας». Κατά δεύτερον, η ελληνική Αριστερά προσπάθησε να ανακινήσει ζητήματα όπως οι πολεμικές αποζημιώσεις και η δίωξη των εγκληματιών πολέμου, τα οποία η Αθήνα και η Βόννη είχε προσπαθήσει να «επιλύσουν εν τάχει» μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Stergiou, 2017, σελ. 703-706).

Παρατηρητές της εποχής υπερτίμησαν τις στενές σχέσεις του στρατιωτικού αντικομμουνιστικού καθεστώτος στην Αθήνα με το Σοβιετικό Μπλοκ το 1967-1974, παρότι αυτές αποτελούν μοναδική περίπτωση στην ιστορία του ευρωπαϊκού Ψυχρού Πολέμου. Πολλοί στη Δύση δυσφορούσαν με αυτή την «αφύσικη σχέση» καθώς εκτυλισσόταν με φόντο σοβαρές πολιτικές εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, τη Βόρεια Αφρική και την Ευρώπη, θρέφοντας περαιτέρω τις θεμελιώδεις ανησυχίες περί ασφάλειας σε κλίμα Ψυχρού Πολέμου. Μολαταύτα, πέρα από κάποια εντυπωσιακά συμβάντα όπως η σύναψη διπλωματικών σχέσεων με κάποια κράτη και η αύξηση των πολιτικών και πολιτιστικών ανταλλαγών, η επαναπροσέγγιση μεταξύ Αθήνας και Σοβιετικού Μπλοκ εκείνη την περίοδο εξυπηρετούσε κυρίως προπαγανδιστικούς στόχους: η ελληνική χούντα εργαλειοποίησε τις επαφές για να γελοιοποιήσει την εγχώρια αντιπολίτευση και οι χώρες του Σοβιετικού Μπλοκ τις χρησιμοποίησαν για να αμβλύνουν την περιθωριοποίησή τους μετά την εισβολή του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Τσεχοσλοβακία το 1968.

Η πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική της Ελλάδας μετά τη Μεταπολίτευση του 1974 αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο στην Ostpolitik της χώρας.

Το παράδειγμα του Σαρλ ντε Γκωλ φαίνεται να ενέπνευσε ένα συνολικό άνοιγμα προς το Σοβιετικό Μπλοκ. Η παγκόσμια ύφεση αποδείχθηκε πολύ ευνοϊκή για την επαναπροσέγγιση της Ελλάδας με τον κομμουνιστικό κόσμο. Η εξωτερική πολιτική του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή τη δεκαετία του 1970 ωφελήθηκε πολύ από το διεθνές κλίμα Ύφεσης που κορυφώθηκε με την υπογραφή της Πράξης του Ελσίνκι. Περιφερειακές εξελίξεις όπως η τραγωδία της Κύπρου το καλοκαίρι του 1974 και η κλιμάκωση των ελληνοτουρκικών εντάσεων στο Αιγαίο ώθησαν την Ελλάδα να επαναπροσδιορίσει τις προτεραιότητές της όσον αφορά την ασφάλεια της χώρας. Αφού η κομμουνιστική απειλή δεν θεωρούνται προτεραιότητα, οι φορείς χάραξης πολιτικής στην Ελλάδα επιχειρήσαν να διασφαλίσουν την ουδετερότητα των κομμουνιστών γειτόνων τους στα Βαλκάνια σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία, ο οποίος φάνταζε ολοένα πιο πιθανός. Ουδόλως τυχαίως, η Ελλάδα και η Τουρκία περιλαμβάνονταν στις χώρες με σχετικά μεγάλο εξοπλιστικό βάρος μεταξύ των μελών του ΝΑΤΟ. Παρά τα πολλά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, την περίοδο 1960-2014 το 3,9% του ΑΕΠ κατά μέσο όρο ετησίως αναλωνόταν σε δαπάνες άμυνας στην Ελλάδα και το 3,4% στην Τουρκία, ενώ ο μέσος όρος στις χώρες του ΝΑΤΟ ήταν 2,9% (Brauer, 2002).

Σύμφωνα με επαρκείς ενδείξεις μετά το 1974, οι Έλληνες δεν προβληματίζονταν πια με την πιθανότητα άμεσης επίθεσης από δυνάμεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας στη στενή λωρίδα της Θράκης και της Μακεδονίας, τις οποίες θα ήταν δύσκολο να υπερασπιστούν. Αντιθέτως, υπήρχαν πολλές ανησυχίες για τις ρεβιζιονιστικές διεκδικήσεις της Τουρκίας στο Αιγαίο και στην Κύπρο. Το γεγονός ότι η Ελλάδα είχε αναστείλει τη συμμετοχή της στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ από το 1974 έως το 1979 λόγω του Κυπριακού καθιστούσε σχεδόν επιβεβλημένη στρατηγική επιλογή την επαναπροσέγγιση με το Σοβιετικό Μπλοκ, σε συνδυασμό με την ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.

Η άνοδος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΠΑΣΟΚ) στην εξουσία το 1981 οδήγησε σε νέα εποχή τη σχέση της Ελλάδας με το Σοβιετικό Μπλοκ. Παρότι ουσιαστικά αποτελούσε τη συνέχεια της εξωτερικής πολιτικής του Καραμανλή σε αυτό το πεδίο και κινούνταν με άξονα τη στρατηγική αναγκαιότητα για αναχαίτιση της τουρκικής επιθετικότητας στο Αιγαίο και στην Κύπρο, προκάλεσε μεγάλες αναταράξεις στους κόλπους της Δυτικής Συμμαχίας γιατί εξελίχθηκε σε τελείως διαφορετικό διεθνές πολιτικό πλαίσιο. Η περίοδος αποκλιμάκωσης του Ψυχρού Πολέμου είχε εκπνεύσει και ο κό-

σμος διερχόταν μια νέα, καυτή περίοδο σοβαρών εντάσεων. Η Ελλάδα είχε επανενταχθεί στο ΝΑΤΟ και ήταν πλέον μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Οι στενές σχέσεις με το εχθρικό Μπλοκ σε αυτή τη θερμή φάση του Ψυχρού Πολέμου έρχονταν σε αντίθεση με τη συμμετοχή στο ΝΑΤΟ και στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η ριζοσπαστική ρητορική του ΠΑΣΟΚ περί τρίτου δρόμου προς τον σοσιαλισμό, όπως στον Τρίτο Κόσμο, και οι στενές επαφές του με πολλές κομμουνιστικές χώρες προκάλεσαν στη Δύση ανησυχία σχετικά με τη σοβιετική διείσδυση στην Ανατολική Μεσόγειο. Η έντονη αντιτουρκική και αντιαμερικανική ρητορική του Παπανδρέου ενίσχυσε περαιτέρω τους φόβους για αποδιάρθρωση της νότιας πτέρυγας του ΝΑΤΟ. Αυτοί οι φόβοι κορυφώθηκαν τον Απρίλιο του 1987, όταν αναζωπυρώθηκε εκ νέου η σύγκρουση Ελλάδας και Τουρκίας και η πιθανότητα πλήρους αποσάθρωσης της νότιας πτέρυγας του ΝΑΤΟ έγινε ένα πραγματικό σενάριο.

Η ανά χείρας η μελέτη αποπειράται, για πρώτη φορά, να αγγίξει όλα αυτά τα ζητήματα στο πλαίσιο μίας μονογραφίας με θέμα ολόκληρη την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Όμως θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι στόχος του βιβλίου δεν είναι η λεπτομερής παρουσίαση των σχέσεων της Ελλάδας με καθεμία από τις κομμουνιστικές χώρες, αλλά η ανάλυση της συγκεκριμένης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που πολιτογραφήθηκε ως *Ostpolitik* στο ακαδημαϊκό και δημοσιογραφικό λεξιλόγιο.

Παρότι καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια να συγκεντρωθούν όσο το δυνατόν περισσότερες δευτερογενείς πηγές σε διάφορες γλώσσες, το βιβλίο εδράζεται επιμόνως και επιμελώς σε εμπειρικά δεδομένα, χρησιμοποιώντας πρωτογενείς πηγές από διάφορες χώρες: από την Ελλάδα (διάφορα κρατικά και ιδιωτικά αρχεία), από την Κυπριακή Δημοκρατία (κρατικά αρχεία), από το ΝΑΤΟ, από τις ΗΠΑ (NARA, Dwight Eisenhower Library, CIA), την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (κρατικά και κομματικά αρχεία της Δυτικής και της Ανατολικής Γερμανίας) καθώς και από το Ηνωμένο Βασίλειο (Public Record Office και Liddle Hard Centre για στρατιωτικά αρχεία). Επίσης αντλήθηκαν πληροφορίες από συνεντεύξεις με ανθρώπους με γνώση εκ των έσω στην Ελλάδα και στη Ρωσία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αφινιάν, Β., Κόντης, Β., Παπουλίδης, Κ., Σμιρνόβα, Ν., Τομίλινα Ν. (επιμ.) (1999). *Οι σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης στο διάστημα 1953-1977 σύμφωνα με τα έγγραφα του Αρχείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Anastasi, P. (1988). Soviet manipulation of the press and political opinion in Greece 1974-1988. In N. Stavrou (Ed.), *Greece under socialism. A NATO ally adrift* (pp. 99-163). New Rochelle, NY: Aristide Caratzas Publishing.
- Αντωνίου, Γ., & Καλύβας, Σ. (επιμ.). (2015). *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου: Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών.
- Baev, J. (1997). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα – Διεθνείς διαστάσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Φιλίστωρ.
- Baev, J., & Grozev, K. (2009). Bulgarien. In L. Kaminski, K. Persak, & J. Gieseke (Eds.), *Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944-1991* (pp. 143-197). München, Germany: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Barker, E. (1987). The Yugoslavs and the Greek Civil War of 1946-1949. In L. Baerentzen, J. Iatrides, & O. Smith (Eds.), *Studies in the history of the Greek Civil War 1945-1949* (pp. 297-308). Copenhagen, Denmark: Tusculanum Press.
- Bierling, S. (1999). *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Normen, Akteure, Entscheidungen*. München-Wien, Germany: R. Oldenbourg Verlag.
- Botsas, E. (1987). Greece and the East: The Trade Connection, 1851-1984. *Journal of Modern Greek Studies*, 5(2), 207-235.
- Brauer, J. (2002). Survey and review of the defence economics literature on Greece and Turkey: What have we learned? *Defence and Peace Economics*, 13(2), 85-107.
- Graf, M., Gülstorff, T., Lomellini, V., Stoilova, V., & Zaccaria, B. (2011). The Shape of “Détente” (1963-1979). European Détente and the Global Cold War? *Zeitgeschichte*, 38(6), 409-435.
- Hatzivassiliou, E. (2006). *Greece and the Cold War: Frontline state, 1952-1967*. London: Routledge.
- Iatrides, J. (1980). American attitudes toward the political system of postwar Greece. In: Th. Couloumbis and J. Iatrides (Eds.). *Greek American relations. A critical review* (pp. 49-73). New York: Pella Publishing Company.
- Iatrides, J. (2005a). Revolution or self-defence? Communist goals, strategy and tactics in the Greek Civil War. *Journal of Cold War Studies*, 7(3), 3-33.

- Iatrides, J. (2005b). George Kennan and the Birth of containment. The Greek test case. *World Policy Journal*, 22(3), 126-145.
- Jahn, E. (1983). Friedliche Koexistenz und Entspannungspolitik in sowjetischer Sicht. *Deutsche Gesellschaft für Friedens- und Konfliktforschung Jahrbuch 1982/83. Zur Lage Europas im globalen Spannungsfeld*, pp 67-90.
- Jones, H. (1985). The Diplomacy of Restraint: The Unites States' efforts to repatriate Greek children evacuated during the civil war of 1946-49. *Journal of Modern Greek Studies*, 3(1), 65-85.
- Karpozilos, K. (2014). From fighters to political refugees in the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 16(3), 62-87.
- Kitroef, A. (2006). Μεταπολεμική μετανάστευση. Στο Ι. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Χέρινγκ και Ε. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αιώνας* (σελ. 75-94). Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Κόντης, Β. (2012). *Σοσιαλιστικά κράτη και ΚΚΕ στον Εμφύλιο*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Κόντης, Β., & Σφέτας, Σ. (2000). *Εμφύλιος Πόλεμος. Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και τα βουλγαρικά αρχεία*.
- Λαμπάτος, Γ. (2006). Πολωνία. Στο Ι. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Χέρινγκ και Ε. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-20ός αιώνας* (σελ. 164-165). Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Μαραντζίδης, Ν., & Τσίβος, Κ. (2012). *Ο ελληνικός Εμφύλιος και το Διεθνές Κομμουνιστικό Σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεχικά αρχεία*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Ντάγιος, Σ. (2015). *Ελλάδα και Αλβανία: 50 χρόνια αμοιβαίας δυσπιστίας (1945-1991)*. Θεσσαλονίκη: Literatus Publisher.
- Pelt, M. (2006). *Tying Greece to the West. US-West German-Greek relations 1949-1974*. Copenhagen, Denmark: Museum Tusculanum Press.
- Ristovic, M. (1998). *Duk ponratak kuci* [Το μακρύ ταξίδι στην πατρίδα. Προσφυγόπουλα από την Ελλάδα στη Γιουγκοσλαβία 1948-1960]. Belgrade, Serbia: Institute for Balkan Studies.
- Sarotte, M. E. (2001). *Dealing with the Devil. East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969-1973*. Chapel Hill, NC/London: The University of North Carolina Press.
- Σφήκας, Θ. (2001). *Πόλεμος και ειρήνη στη στρατηγική του ΚΚΕ 1945-1949*. Αθήνα: Εκδόσεις Φιλίστωρ.

- Stergiou, A. (2001). *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik. Die Beziehungen zwischen DDR und Griechenland und das Verhältnis der SED zur KKE*. Mannheim: Bibliopolis.
- Στεργίου, Α. (2006). Ανατολική Γερμανία και Τσεχία-Σλοβακία. and Tsechia-Slovakia [Czech Republic – Slovakia]. Στο Ι. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Χέρινγκ και Ε. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αιώνας* (σελ. 147-149 και 154-157). Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Stergiou, A. (2014/2015). The Communist party of Cyprus and Soviet policy in the Eastern Mediterranean. *Modern Greek Studies Yearbook*, 30(31), 199-221.
- Stergiou, A. (2017). Greece, German reunification, and the 1995 EU enlargement. In M. Gehler & M. Graf (Eds.), *Europa und die deutsche Einheit. Beobachtungen, Entscheidungen und Folgen* (pp. 701-720). Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, Germany.
- Τσαρούχα-Szabo, E. (2006). Ουγγαρία. Στο Ι. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Χέρινγκ και Ε. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αιώνας* (σελ. 175-181). Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Wallden, S. (1991). *Ελλάδα και Ανατολικές Χώρες 1950-1967. Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, τόμ Ι και ΙΙ. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Yearbooks of the United Nations. (1947-1948).
- Yearbooks of the United Nations. (1947-1948 II).
- Yearbooks of the United Nations. (1949).
- Yearbooks of the United Nations. (1950).
- Yearbooks of the United Nations. (1951).
- Yearbooks of the United Nations. (1952).

Πρωτογενείς πηγές

Ελλάδα

Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας (Ι.Α. ΥΠΕΞ): φάκελοι για την Κύπρο, τις σχέσεις Ελλάδα και Βρετανίας, το ΝΑΤΟ, τις σχέσεις Ελλάδα και ΗΠΑ, τις κομμουνιστικές δραστηριότητες, το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, τις σχέσεις Ελλάδα και Τουρκίας.

Ηνωμένες Πολιτείες

CIA Releases 2017.

Δημοσιευμένες πρωτογενείς πηγές και αρχειακά έγγραφα

Αρχεία του Γενικού Επιτελείου Ελληνικού Στρατού σχετικά με την ιστορία του Στρατού (1998).

Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949. Αθήνα: Γενικό Επιτελείο Ελληνικού Στρατού.

Foreign Relations of the United States (αναφέρεται ως FRUS): 1952-1954, τόμ. VIII, *Eastern Europe· Soviet Union· Eastern Mediterranean*· τόμ. V, *The Near East, South Asia, and Africa*· τόμ. X, μέρος 2, 1958-1960, Ανατολική Ευρώπη, Φινλανδία, Ελλάδα, Τουρκία.